

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

I.YUSUPOV SHÍĠARMALARINDA METAFORALARDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

A.Abdiev – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

M.Ibraymova – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: tilshunoslik, badiiy vositalar, troplar, metaforalar, uslub, she‘r tili.

Ключевые слова: языкознание, художественные средства, тропы, метафоры, стиль, язык поэзии.

Key words: linguistics, artistic means, tropes, metaphors, style, poetic language.

Hár qanday jazıwshı yamasa shayır óz shıǵarmasında ulıwma xalıqlıq tilden kórkem obrazlar dúziw ushın sózlerdi, sóz formaların tańlap qollanadı, sonlıqtan shıǵarmadaǵı barlıq sózler obrazlı bola bermeydi.

Kórkem ádebiyatta súwretlew qurallarınıń biri sıpatında qollanılataǵın metaforalardıń ulıwma qaraqalpaq tilinde sóylewshı adamlar tárepien tanılǵan máni sıpatında qabıl etilgenleri ǵana tildegi leksikalıq mánilerdiń belgili bir túrin qurawı kerek. Al ulıwma xalıqlıq tanımалılıqqa iye bola almay júrgen kórkem sóz sheberiniń ayırıqshı stiline baylanıslı ǵana qollanılǵan mániler leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jekke mánilik boyawlar sıpatında qala beredi.

Usıǵan baylanıslı qaraqalpaq tilindegi metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray úsh toparǵa bóliwge boladı.

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq tarawlarında, xalıq sóylew tilinde, jazba tilde, sonıń ishinde kórkem shıǵarmalarda da keńnen qollanılıp júrgen metaforalar kiredi. olar arnawlı kórkem súwretlew quralı sıpatında qollanıla almaydı, obrazlılıqqa iye emes.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılataǵın, biraq obrazlılıq sıpatqa iye metaforalar. Buǵan, tiykarınan alǵanda, kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan metaforalar kiredi.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımалılıqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarda qálegen sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew stiline baylanıslı ayırıqsha stilik ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforalardı kóriwge boladı. Misalı:

Ótti ásirler quwıp arbasın,

Ál-Beruniy tuwılǵan jerde («Ál-Beruniy tuwılǵan jerde»).

Bul misaldıǵı *ásirler arbası* degen metafora shayır tilindegi stillik ózgesheligin kórsetetuǵın jekke metafora bolıp esaplanadı. Bunday jekke stillik metafora ulıwma tildegi metaforalarday qálegen adamnıń leksikasında ushırasa bermeydi. Al ulıwma metaforalar bolsa keń óriske iye, ulıwma xalıq tárepien teńdey túsiniw beredi.

Obrazlılıq ushın shayır sózlerdi ádettegiden basqasha awıspalı mánilerde qollanǵan. Misallar:

Balların qımtaǵan ana qolınday,

Biysheklerin qımtar qawın pálegi.

Samal oynap ústin ashıp ketkeney,

Jalańash teńkeyip uyqılar ǵarbızlar.

Bul qosıqlardaǵı awıspalı máni, metaforizaciya shayırdıń jekke stiline tán hám xalıq tilinde qalıplesken metaforalarǵa qaraǵanda úlken obrazlılıqqa iye.

Metafora mánisi, xızmeti jaǵınan teńewge uqsas bolıp keledi. Teńewde predmettiń uqsaslıq belgileri salıstırılıp súwretlense, metaforada olardıń uqsaslıqları kesip ayıladı. eki predmet yaki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq táreplerine tiykarlanıp onıń birewine tiyisli belgili awıspalı mánide ekinshi predmetke baylanıstırıp ataw *metafora* delinedi. Metaforalar ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ózgesheliklerine qaray úshke bólinedi:

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan ulıwma xalıq tilinde qollanılıp júrgen, biraq obrazlılıq xarakterge iye bolmaǵan metaforalar kiredi.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılataǵın, obrazlılıq xarakterge iye metaforalar. Buǵan kórkem súwretlew retinde qollanılıp júrgen metaforalar kiredi.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımалılıqqa iye emes, geypara shayırlardıń stiline baylanıslı bolǵan metaforalar [2:116].

Metaforalardı paydalanıwda I.Yusupovtıń stillik ózgeshelikleri ayırıqsha kózge túsedi. Misallar:

Dalada teńew hám megzetiwler kóp,

Kel janım, tamasha baslandı jáne,

Dala – stadion, quyash – otlı top,

Batıs gorizontqa zıńǵıdı áne.

Qaysar qurǵaqshılıq shól armiyası,

Meni kirpik baqpay turadı baǵıp.

Jıq-jıq qarlıǵashlar bolelshik balları.

Shól táńirisi-atań, qurǵaqshılıq eneń.

Quyın – shırdawıq, úrgin – mámelek.

Geologlar – dala robinzonları,

Ómiri izleniw, sayaxat, gúres,

Shayır shıǵar deymen olardıń bári,

Olar túnep ketken jer tegin emes.

Bul misallardaǵı *dala-stadion, quyash-otlı top, qaysar qurǵaqshılıq – shól armiyası, geologları – dala robinzonları, qarlıǵashlar – bolelshik balalar, quyın – shırdawıq, úrgin – mámelek* sózleri – shayırdıń jekke stilinen dóregen metaforalar. Sonlıqtan da predmettiń uqsaslıq belgileri kesip ayılıp, shıǵarmanıń tiline ayırıqsha kórkemlik, ótkir obrazlılıq berip, oqıwshıǵa ayırıqsha tásir etedi.

I.Yusupov kelbetlik sózler arqalı metaforalardıń san álwan túrlerin, kórinislerin jasaǵan, kelbetliktiń semantikalıq strukturasında jasırınıp ashılmay atırǵan mánilik sırlı boyawlardı, ekspressiyanı tapqırılıq penen júzege shıǵara alǵan.

Misalı:

Mafiya hám sawdagerdiń mańqası,

Qashshan bul bazarǵa kirdi, jigitter. («Bazar jolında»).

Mańqa sózi adamnıń tábiyiy kemislik belgisin ańlatadı.

Bul sóz emocional boyawlı. onıń dáslepki mánisi adamnıń murın quwıslıǵındaǵı hár qıylı kemislik mánisin bildirse, tilde bul semema kúsheytilip, ótkirlesip, awısıp, adamdaǵı unamsız geypara, natıq óz pikirin tolıq, túsiniwli etip bayanlay almaytuǵın, kópshiliktiń ortasında sózin durıslap, jónlep sóyley almaytuǵın, qolınan is kelmeytuǵın hám t.b. mánilerdi bildirip keledi. Shayır xalıqımızdıń dúnya júzilik bazarda, rawajlanıwda artta qalıp atırǵanın, bul iste iskerliktiń, isbilermenliktiń zárurlıǵın, bazar sistemasınıń ilgerlikti, shaqqanlıqtı talap etetuǵının ayta otırıp, *mańqa* sóziniń fonında hátteki, eń isjaqqas, jalqaw, hayyar degen adamlar da bazardan óz ornın iyelep aldı deydi. Bunda shayırdıń qatnası da qosa sáwlelengen.

I.Yusupov tábiyattaǵı, obektiv dúnyadaǵı predmet, qubılıs, waqıyalarǵı qásiyet, reń, sapa, kórinis hám t.b. belgileri salıstırıp, olar ortasındaǵı uqsaslıqlardıń eń názik táreplerin serli kóz benen ańlap, individual avtorlıq metaforalar dóretti.

Qálegen eki premetti, qubılıstı, waqıyanı, olardıń belgilerin salıstırıwdan metaforalar dóretilme bermeydi. Metaforanı dóretiliw, qollanıw ushın sóz sheberine obekt penen subektti, olardıń ishki, eń názik ózgeshelik qásiyetlerin, belgilerin asa sezimtal talǵam menen obrazlı salıstırıwda «ótkir kóz», «saq qulaq», «sezgir kewil» zárur.

I.Yusupovtıń shıǵarmalarında obektiv, tábiyattı, turmıstı onıń barlıq qospalılıǵı menen obrazlar arqalı joǵarı estetikalıq talǵam menen qabıl etiwden hám olardaǵı hár bir predmettiń, qubılıstıń, waqıyanıń hám t.b. belgilerin dál

және шебер салыстырудан туылған ажайып метафоралар көпеші ұшырасады. Мисалы:

Алтын жапырақ, *ақ бальтұрлы* қайыңлар,
Шарпиды ма қоңыр гүздің ізгірі?

(«Сұлу екен Алма-Атаның қыздары»)

Шайыр табиғат гөззаллығын метафораны үлкен тапқырлықпен пайдаланып арқалы бере алған. Биздің көз алдымызда жанлы табиғат бұрынғыдан да көркем. Әдетте, *ақ бальтұрлы* сөзлері айнал-қыздар портретін, олардың сұлулығын сүзетінде қолланылады. Ал шайыр *ақ бальтұрлы* сөзінің жаңа мәнісін сол сұлулықты, көркемдікті, назиктікті, яғни сыртқы белгіні басқа заттың – қайыңның белгісіне көшіріп арқалы индивидуаль-авторлық метафора дөреткен.

Шайырдың поэзиясындағы метафоралардың және бір топары адамдарға таң қасиет, сәпа, белгілерді басқа предметтерге көшіріуден пайда болған. олар табиғат, оның предметтерін, құбылыстарын адам турмысы, өмірі менен ажыратып, байланыста, бірлікте олар арасындағы қарама-қарсылық және сәйкесілікте алынып, контекстте басқа сөздер менен кұта үйісіп, поэтикалық мәніде қолланылған:

Қайтпас мінезет *қатты қоллы* табиғат,

Арпалысқан қыздың гүресі, өшегісі. («Жолдас мұғалым»).

Адамдағы сымарлық, тарлық қасиеттер келтірілген қосық қатарларында көк егіс табиғат қушағындағы мінездің қызғынлығын сүзетінде табиғаттың да өзіншегі қасиетін сәулетелендіруге көшірілген.

Дара тұрғанда биітәреп ямаса эмоциональ-экспрессив

Адебиеттер

1. Каримов И. Юсак маънавият енгилмас куч. –Тошкент: «Манавият», 2008.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис, 1973.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис, 1994.
4. Бердимуратов Е., Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. –Нөкис, 1979.

Ushbu maqola O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq shoiri Ibroym Yusupov ijodining adabiy tili va metaforalarini chuqur o'rganib chiqildi.

REZYUME

РЕЗИМЕ

Данная статья представляет собой углубленное исследование литературного языка и метафор творчества Героя Узбекистана, Народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана Ибраима Юсупова.

SUMMARY

This article is an in-depth study of the literary language and metaphors of the work of the Hero of Uzbekistan, People's Poet of Uzbekistan and Karakalpakstan Ibrayim Yusupov.

ҚАЗАҚ ТИЛИНДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ЭТНОФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Г.А.Адилова – филология илимлері бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университеті

Таянч сўзлар: урф-одат, аңғана, маънавий маданият, этнофразеологизм.

Ключевые слова: обычай, традиция, духовная культура, этнофразеологизм.

Key words: custom, tradition, spiritual culture, ethnophraseology.

Қазақ фразеологизмлерінің қәлиплесіуіндегі миллий-мәдениет әхмийеті бар дереклер тилдің кумулятивтік қызмет арқалы хәзирги күнге шекем келип жеткен. Хәрбір миллеттин мәдениет өмириндегі өзгерістер тилинде сақланады. Хәзирги ўақытта тилимизде дәслепки мәнилериниң өзгеріп ямаса ұмытыла баслаған фразеологизмлердің тамырына үңилип, олардың түп-төркінін ашыўдың әхмийеті күтә зор, өйткені өзгерген, ұмытылған, жойытылған нәрселерді қайта жаңартып, тиллик қолланысқа енгизиў актуаль мәселелердің бири болып есапланады. Ата-бабаларымыздың өмирден алған билими, ой-пикирлері менен тәлим-тәрбиясын көрсететуғын фразеологизмлердің тилимиздің байлығын танытыўда алатуғын орны айрықша. Әсиресе үрип-әдетлерлерге байланыслы қәлиплескен фразеологизмлер халықтың миллий өзгешелигинен, менталитетинен хабардар етеди.

Салт-дәстүрлер хәрбір семьяда қәлиплеседи. Жеке адам салт-дәстүрді ойлап шығара алмайды ямаса бурыннан қәлиплескен дәстүрді жойыта алмайды. Пүткил халық, ел-жұрт ўақыт өткен сайын салт-дәстүрге жаңалық енгизип, оны жәмийетлик болмыс көринислерине сәйкеслендирип өзгертип отырады. М.Гердер: «Салт-дәстүр – тил менен мәдениет баслама-

қасиеті жоқ сөзлер шайыр поэзиясында поэтикалық тус алып, контекстте окказиональ мәніде кұта тәсірли қолланылған. Автор адамларға таң белгілерді басқа затларға, айванларға көшіріп, образлы метафоралар дөреткен. *Жалаһаяқ* сөзі контекстте окказиональ мәніде қолланылған.

Баскетболшы қыздар командасындай,

Жүйткіп барар *жалаһ аяқ* жайранлар. («Дала арманлары»)

Шайыр хәр бір сөзге, хәр бір көркемлеу қуалының қолланылуына айрықша диққат қойып, олардан зәрүрлісін ойыпкырды, контексттің талабына қарай таңлап алған. Сонлықтан шайыр қолланған сөздер өзлерінде күшлі эмоциональ-экспрессивтік мәніні алып жүриўши қуалға айналған. Бундай сөзлер шайырдың қолланысында жаңа сөз қоршағында күйлемеген мәнилері менен ашылды хәм тәсірли болып келеди.

Аш нәзерин тикти суғы өткенше,

Дүзи еди арбақештің *жүрегі*,

«Қудай бар» деп көп жыл бахит тиледи. («Жолдас мұғалым»)

Соләй етип, шайыр хәр бір сөзге көркемлеу қуаларының қолланылуына айрықша диққат қойып, олардан зәрүрлісін ойыпкырды, контексттің талабына қарай таңлап алған. Сонлықтан шайыр қолланған сөздер өзлерінде күшлі эмоциональ-экспрессивтік мәніні алып жүриўши қуалға айналған. Бундай сөзлер шайырдың қолланысында жаңа сөз қоршағында күйлемеген мәнилері менен ашылды хәм тәсірли болып келеди.

ларының анасы» [1:252] -дейди. Жазыў-сызыў менен азаматлық жәмийет қәлиплесеген ўақытта да салт-дәстүрлер менен үрип-әдетлер мәдениет мийрасхорлықтың жалғыз дерегі болды. Сонлықтан ески салт-дәстүр, үрип-әдетлерден миллий мәдениеттің тийкары аңғарылады. Миллий салт-дәстүрлер адамлардың тиришилик қәсибине, исенимлерине, өмирге, қоршаған ортаға деген көзқарасына байланыслы қәлиплесип әуладтан-әуладқа өтеди, турмысқа кереклиері раўажланып, жаңа жәмийетлик қатнасқа қарама-қарсы келетуғынлары жойытылып отырады. Мысалы қазақ халқы бурынғы жаўгершилик заманда ақ қой сойып, қанына найзасын батырып, бир-бири менен кушақласып, төс қағыстырып, «дослықты бузғанды ант атсын» деп, сертлесип дос болатуғын болған. Бул жаўгершилик заманда батырларды бирлікке тәрбиялаған. Ал, кейин жәмийеттің раўажланып, өзгериўине байланыслы, жоғарыда көрсетилгендей формада ант бериў дәстүрі пүткиллей жойытылды.

Қазақ салт-дәстүрлерінің көпшилиги халқымыздың көшпели турмысы менен байланыслы қәлиплескен. Мысалы, «Наўрыз» байрамы, ериўлик бериў, қыста соғымға шақырыў, отқа май қуйыў, қалың малды мал саны менен бериў сыяқлы дәстүрлердің көпшилиги